

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет
Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти
Кафедра прикладної психології та логопедії

Допущено до захисту
Завідувач кафедри

 Олена СТАРИНСЬКА
«26» листопада 2024р.

ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ЛОГОПЕДА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

Кваліфікаційна робота магістра

Виконавець: здобувачка II рівня вищої
освіти, групи М24-СОз
Спеціальності 016 Спеціальна світа
Освітньо-професійної програми Спеціальна
освіта
КЕРТИЙС Вікторія Іванівна
Керівник: к.психол.н., доц. Ганна СИЗКО
Рецензент: к.псих.н, доц. Наталя ЦИБУЛЯК

Запоріжжя – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ВЧИТЕЛЯ ЛОГОПЕДА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

- 1.1. Поняття та структура емоційної стійкості: теоретичний аналіз
- 1.2. Психологічні особливості емоційної стійкості педагогів спеціальної освіти
- 1.3. Вплив емоційної стійкості на ефективність роботи з дітьми з розладами аутистичного спектру

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЛОГОПЕДІВ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

- 2.1. Організація дослідження та характеристика вибірки
- 2.2. Обґрунтування вибору методик дослідження емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру
- 2.3. Організація та результати констатувального експерименту

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ З МЕТОЮ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЛОГОПЕДІВ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

- 3.1. Теоретичне обґрунтування програми розвитку емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру
- 3.2. Особливості проведення та результати впливу тренінгової роботи на емоційну стійкість вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

ЛІТЕРАТУРА

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнім часом проблема емоційної стійкості вчителів привертає до себе багато уваги. Виникає велика кількість нових факторів в системі освіти, нових методів викладання, що потребує затрати великої кількості ресурсів від педагогів. До того ж, професія вчителя належить до професій стресогенного типу, оскільки характеризується інтелектуальним напруженням, підвищеним рівнем відповідальності за навчання та виховання підростаючого покоління, падінням престижу вчительської професії, неготовністю вчителя до переходу від ролі лідера-інформатора до ролі консультанта та експерта.

Праця вчителя логопеда в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами є дуже напруженою: надмірні емоційні навантаження впливають на успішність виконання професійних обов'язків і зумовлюють виникнення психосоматичних захворювань, особливо у вчителів, які мають низький рівень емоційної стійкості.

При виникненні сильних емоцій досить вірогідні: неправильне сприйняття і неадекватні рішення, іноді прямо протилежні істинним, прийнятим в спокійній обстановці. В умовах розвитку стресу люди здійснюють неадекватні дії, сприймають навколишню дійсність в абсолютно спотвореному вигляді.

Згідно з дослідженнями вітчизняних авторів, переважна частина педагогів має недостатній рівень сформованості емоційної стійкості в різних важких ситуаціях. Безумовно, даний факт негативно впливає на професійну діяльність, здоров'я педагога і благополуччя дітей.

Дослідженнями емоційної стійкості займалися П. Зільberman, Н. Левітів, В. Маришук, А. Реан та ін.

Емоційна стійкість як інтегративна властивість особистості характеризується взаємодією когнітивного, емоційного, мотиваційного, вольового і поведінкового компонентів психічної діяльності особистості, що

забезпечують успішне досягнення мети діяльності та найбільш ефективну соціально-рольову поведінку в складних емоційних ситуаціях.

Напружені ситуації зустрічаються в діяльності корекційного педагога щодня, кожен учитель реагує на них по-різному, тут мають конкретне значення не тільки попередній досвід в аналогічних ситуаціях, не тільки ставлення до професійної діяльності, професійні вміння, здібності, рівень самооцінки, соціальний статус в колективі, але перш за все, особливості нервової системи, особливості емоційної сфери та ступінь сформованості емоційної стійкості.

Об'єкт дослідження: емоційна стійкість вчителів логопедів.

Предмет дослідження: психологічні особливості емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру, а також розробка та апробація відповідних психопрофілактичних заходів, для покращення емоційної стійкості вчителів логопедів.

Гіпотеза дослідження: після застосування програми розвитку емоційної стійкості вчителі логопеди мають вищий рівень емоційної стійкості і самоконтролю в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру, порівняно з вчителями логопедами, які не проходили систему психологічної корекції.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Теоретично обґрунтувати значення емоційної стійкості вчителів логопедів та її вплив на професійну діяльність.
2. Дослідити особливості емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру.
3. Розробити та апробувати програму психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток емоційної стійкості вчителів логопедів.
4. Визначити рівень ефективності розробленої програми психологічного тренінгу, ґрунтуючись на аналізі та порівнянні рівнів

показників за допомогою математичного методу обробки даних.

Методологічна основа дослідження: принципи системності, цілісності, єдності та взаємодетермінованості зовнішнього і внутрішнього у системі психічної діяльності та розвитку особистості (Б. Ананьєв, П. Анохін, Л. Анциферова, Л. Виготський, О. Леонт'єв, Б. Ломов, С. Максименко, В. Мерлін, В. Роменець, С. Рубінштейн). Розробка методичних засобів і змістовного аналізу регуляторних систем діяльності та психічних станів людини базується на поняттєвому апараті психофізіологічних досліджень адаптації та саморегуляції довільної активності, особистісних аспектів регуляції функціональних станів у різних видах діяльності, критеріях розрізнення стратегій психологічного подолання стресу і неусвідомлених механізмів психологічного захисту (Л. Аболін, Ю. Олександровський, П. Анохін, Г. Балл, Ф. Березін, В. Бодров, Н. Буняк, І. Васильєв, Е. Гельгорн та Дж. Луфборроу, Ю. Горго, Л. Дика, О. Іванова, Є. Ільїн, В. Клименко, О. Конопкін, Л. Куликов, Р. Лазарус, О. Лактіонов, Д. Ліндслі, С. Лукомська, А. Маклаков, О. Малхазов, В. Марищук, Е. Носенко, К. Платонов, В. Пономаренко, Н. Завалова, В. Зливков, Я. Рейковський, О. Саннікова, В. Суворова, Б. Теплов, О. Чебикін, та інші).

Методи дослідження: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, спостереження, анкетування, інтерв'ю, емпіричні методи, метод статистичної обробки даних, активні методи навчання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше було досліджено емоційну стійкість вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру, саме в сучасних умовах освітнього процесу. Доведено, що розроблена програма дозволяє підвищувати емоційну стійкість спеціальних педагогів. Розширено та доповнено уявлення про емоційну стійкість вчителів логопедів та фактори впливу на неї, поглиблено розуміння психологічних механізмів, набуло подальшого розвитку наукове уявлення про емоційну стійкість спеціального педагога.

Теоретичне значення полягає у поглибленні психологічних знань про емоційну стійкість вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру загалом; з'ясування чинників, які безпосередньо впливають на емоційну сферу вчителів та чинників, які згідно нових умов праці можуть більш глибоко впливати на емоційну стійкість спеціального педагога.

Практичне значення: окреслено чинники, які впливають на емоційну стійкість вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру; модифіковано психодіагностичний інструментарій для вивчення емоційної стійкості вчителів логопедів; розроблено методичні рекомендації та методи впливу для підвищення рівня емоційної стійкості вчителів логопедів в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру. Результати дослідження можуть використовуватися у психокорекційній діяльності фахівців сфери спеціальної та інклюзивної освіти, в закладах освіти а також в закладах освіти при підготовці майбутніх спеціальних педагогів.

ВИСНОВКИ

1. Теоретично обґрунтовано значення емоційної стійкості вчителів логопедів та її вплив на взаємодію із дітьми з розладами аутистичного спектру. Під емоційною стійкістю особистості ми розуміємо інтегративну властивість, що включає в свою структуру емоційні, волеві, інтелектуальні мотиваційні компоненти психічної діяльності, а також здатність керувати емоційними реакціями, задля продовження робочої активності.

Виділено та проаналізовано основні підходи до вивчення емоційної стійкості: емоційна стійкість, як здатність долати стан емоційного збудження; емоційна стійкість залежить від типу сили нервової системи, процесів збудження і гальмування; емоційна стійкість як стійкі емоційний стан і емоційна реакція; емоційна стійкість як інтегративна властивість особистості. Встановлено, що однією з найбільш актуальних проблем сучасної педагогічної практики є вивчення можливих способів розвитку емоційної стійкості у педагогічних працівників. Використано підхід Т. А. Савіної, який базується на поведінково-діяльнісному компоненті, що полягає у володінні прийомами регуляції і саморегуляції та вмінням їх використовувати в практичній діяльності, і розкриває поняття емоційної стійкості педагога як залежне від професійної компетентності, комунікативності, стресостійкості, відсутності вираженої професійної деформації та емоційного вигорання.

2. Досліджено особливості емоційної стійкості вчителів логопедів. Для проведення дослідження нами було обрано взаємопов'язані методи та методики, виділені за допомогою методу експертних оцінок та встановлення найважливіших для педагогів компонентів педагогічної діяльності. За отриманими результатами встановлено, що педагоги спеціальної освіти є достатньо обізнаними і вже самостійно навчилися правильно використовувати власний досвід у професійній діяльності. Вони здатні диференціювати власні емоційні стани та навчилися, по- своєму, ними керувати. Професійний досвід роботи дає більше впевненості та можливості застосовувати вже набуті знання

у поєднанні з новими, чого вимагає якісний освітній процес, без зайвих емоційних витрат. Вони вибудовують комунікацію та вирішують питання з дітьми, проте, мають деякі труднощі, пов'язані із емоційною стійкістю та самопочуттям. Володіють самоконтролем та адекватно оцінюють свої можливості, побажання та очікування від учбового процесу але недостатньо задоволені результатами своєї праці.

3. Розроблено та апробовано програму психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток емоційної стійкості вчителів логопедів у роботі із дітьми із розладами аутистичного спектру. Програма розрахована на 8 занять по 1 раз на тиждень, кожне тривалістю 90 хвилин. Метою тренінгу було створення умов для особистісного зростання, вдосконалення способів емоційного регулювання діяльності та розвитку емоційної стійкості педагогів логопедів. Очікуваний результат: підвищення стресостійкості; зниження емоційної напруги, розвиток комунікативних умінь та навичок саморегуляції, підвищення впевненості у собі.

Завданнями тренінгу було: вивчити положення психології, що розкривають психологічні механізми емоційної стійкості; розвиток навичок саморегуляції та емоційної стійкості у напружених ситуаціях; розвинути вміння діяти адекватно та ефектно за різних емоційних станів; тренування усвідомлення та вербалізація емоційних станів; ознайомити зі способами емоційного регулювання свого стану та психотехніками, що сприяють подоланню складних емоціогенних ситуацій; підвищення впевненості у власних силах та професійних здібностях.

4. Визначено рівень ефективності розробленої програми психологічного тренінгу, ґрунтуючись на аналізі та порівнянні рівнів показників даних до та після тренінгу.

Так, після проведення тренінгової роботи, врівноважилися процеси збудження і гальмування, так як до цього домінували процеси збудження, що має негативний вплив на емоційну врівноваженість вчителів логопедів.

Також, після проведеної роботи покращились значення рухливості процесів нервової системи, що, згідно отриманих нами закономірностей, може відігравати певну захисну функцію для емоційної стійкості, як наслідок, передбачати емоційне вигорання.

Після корекційного впливу інтенсивність емоцій (згідно відповідної шкали) зменшилась. Також, достовірно зменшився негативний вплив емоцій на поточну діяльність. Важливо відмітити, що під впливом нашої програми зросла тривалість емоцій. Покращено показники емоційного інтелекту за всіма шкалами: емоційна обізнаність, керування емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій оточуючих, загальний рівень емоційного інтелекту. Збільшилось середнє значення «Загального рівня інтернальності», тобто зросла відповідальність до поставлених задач та обов'язків.

Після проходження тренінгової програми зросла задоволеність працею, що є результатом покращення показників за іншими шкалами, які у взаємодії дали позитивний результат. А також те, що проведена програма була ефективною та призвела до зменшення міри емоційного вигорання за всіма шкалами, які входять в методику В. В. Бойка.

На підставі вище опрацьованих даних можна зробити висновок, що створена тренінгова програма, направлена на покращення емоційної стійкості вчителів логопедів у взаємодії із дітьми з розладами аутистичного спектру мала позитивний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анікеєнко, М.І. (2007). Аналітичний погляд на проблему діагностики рівня емоційної стійкості. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*, 25, 5–11.
2. Аршава, І.Ф. (2006). *Емоційна стійкість людини та її діагностика*: Монографія. Дніпро: Вид-во ДНУ.
3. Аршава, І.Ф. (2006). Підходи до операціоналізації феномену «емоційна стійкість» як основи для вдосконалення його діагностики. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 8(9), 13-20.
4. Аршава, І.Ф. (2006). Функціональні стани людини в процесі адаптації до екстремальних умов діяльності (у парадигмі «особистість - стан»). *Педагогіка і психологія: Вісник АПН України*, 4(53), 82-90.
5. Аршава, І.Ф. (2008). *Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини*: Монографія. Дніпро: Вид-во. ДНУ.
6. Бабенко, В.В. (2009). *Основи теорії ймовірностей і статистичні методи аналізу даних у психологічних та педагогічних експериментах*. ЛНУ ім. І. Франка.
7. Балл, Г.А. (1997). Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие. *Психологический журнал*, 18(5), 7 – 19.
8. Болтівець, С.І. (2000). *Педагогічна психогігієна: теорія та методика*. Київ: Редакція „Бюллетеня ВАК України”.
9. Бреус, Ю.В. (2012). Емоційний компонент у структурі освіти вищого навчального закладу. *Збірник статей VI Всеукраїнської наукової конференції «Гуманітарні аспекти формування особистості»* (с. 277–287). 27 квітня 2012 р. Львів, Україна: ЛДУ БЖД.
10. Бусел В.Т. (ред.) (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун. 441с.

11. Бучевська, Л.М. (2015). Психологічний супровід навчально-виховного процесу. *Таврійський вісник освіти*, 1(49), 239–243.
12. Власова, О.І. (2005). *Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку*: Монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
13. Володарська, Н.Д., Когут, О.О. (2017). Прояви агресії як психологічний захист особистості в кризових ситуаціях. *Фундаментальні та прикладні дослідження у практиках провідних наукових шкіл*, 1(19), 9-20.
14. Гаврилькевич, В.К. (2008). Емоційна саморегуляція: систематизація базових понять на підставі їх семантико-етимологічного аналізу. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології»*, Т. Х. Ч. 5, 108–115.
15. Горго, Ю.П., Богданов В.Б. (2004). Дослідження вегетативно-психічної інтеграції різного рівня складності в умовах стресової ситуації. *Інформаційна та інтегративна терапія*, 1, 87-89.
16. Грабовська, С.Л. (2014). *Психологічні аспекти комунікаційного менеджменту організації* : Навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Франка.
17. Гранкіна-Сазонова, Н.В. (2018). *Смислові та емоційно-регуляторні утворення як передумови оптимального функціонування особистості*. (дис. ... канд. психол. наук). ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків.
18. Гужва М. А. Урахування особливостей дітей з аутизмом на етапі їх адаптації до інклюзивного навчання. *Пед. науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 6. С. 295-302.
19. Гурич, А., Черпіта, М., Джеджула, О. (2013). Стресостійкість. *Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. Серія «Соціально-гуманітарні науки»*, 2, 202-208.
20. Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. *Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навч.-метод. посібник* / за ред. А. А. Колупасової. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 360 с.

21. Зливков, В. Л., Лукомська, С. О., & Федан, О. В. (2016). Психологічна діагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Педагогічна думка.
22. Зливков, В.Л. (2005). Самоідентифікація в педагогічній комунікації. Київ: Український центр політичного менеджменту. 144 с.
23. Карамушка, Л.М. (2003). Психологія управління: Навч. посіб. Київ: Міленіум, 344 с.
24. Кириленко, Т.С. (2004). *Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинковорієнтований підхід)*: Монографія. Київ: Видав. поліграф.центр «Київський університет».
25. Кириленко, Т.С. (2007). *Психологія: емоційна сфера особистості*. Київ: Либідь.
26. Коврига, Н.В. (2001). Операційні критерії емоційної розумності людини та результати їх емпіричної перевірки. *Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія*, 7, 9-13.
27. Кокур, О.М. (2004). *Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності*. Київ: Міленіум.
28. Кокур, О.М. (2005). Проблема забезпечення готовності студентів до професійної діяльності і шляхи її вирішення. *Збірник наукових статей Київського Міжнародного університету. Серія: Психологічні науки*, 7, 52-59.
29. Кокур, О.М. (2012). *Психологія професійного становлення сучасного фахівця*: Монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агенство».
30. Корольчук, В. (2009). *Психологія стресостійкості особистості*. (дис. ... докт. психол. наук). Інститут психології ім Г.С. Костюка АПН України, Київ.
31. Корольчук, М.С., Крайнюк, В.М., Косенко, А.Ф., Кочергіна, Т.І. (2002). *Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я*: Навч. посіб. Київ: Фірма «ІНКІОС».

32. Кочюнас, Р. (2019). *Основи психологічного консультування*. Коломия: Вік.
33. Крайнюк, В.М. (2006). Ефективність впливу психокорекційних методів на формування стресостійкості рятувальників. *Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 27, 399-407.
34. Лич, О.М. (2020). Життєстійкість як основа подолання вікової кризи у похилому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*, 14(4), 228-240.
35. Максименко С.Д., Карамушка Л.М., Зайчікова Т.В. (ред.). (2004). *Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти*: Навч. посіб. Київ: Міленіум.
36. Максименко, С.Д. (2003). Наукова психологія і психологічна практика. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 7(1), 7-12.
37. Малхазов, О.Р. (2010). *Психологія праці: навчальний посібник*. Київ: Центр навч. літератури.
38. Малхазов, О.Р. (2017). Теоретичні засади дослідження емоційної стійкості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 40 (43), 62–71.
39. Малхазов, О.Р. (2019). Розвиток емоційної стійкості в соціально-психологічному супроводі осіб, що переживають наслідки травматичних подій. *Теорія і практика сучасної психології: Збірник наук. праць Класичного приватного ун-ту*, 5(1), 162–166.
40. Малхазов, О.Р. (2021). Рефлексивність як чинник розвитку емоційної стійкості особистості. *Проблеми сучасної психології*, 2(21), 48–56.
41. Мешко, Г.М. (2010). *Вступ до педагогічної професії*. Навч. посіб. Київ: Академвидав. 200 с.
42. Морозов, Д. (2011). *Мотиваційні чинники стресостійкості випускників вищих навчальних закладів*. (дис. ... канд. психол. наук). Ялта: Кримський гуманітарний ун-т.

43. Недозим І. Побудова освітньої взаємодії з дитиною з розладами зі спектру аутизму. *Практичний психолог: дитячий садок*. 2012. №0. С. 30-34.
44. Носенко, Е.Л., Коврига, Н.В. (2000). Емоційна розумність як детермінанта успішності життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації. *Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія*, 6, 3-7.
45. Пилипенко, К.В. (2010). Психологічні особливості підструктур та професійно важливих характеристик емоційної стійкості студентів – майбутніх практичних психологів. *Проблеми сучасної психології: збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 9, 284–295.
46. Помиткін, Е.О. (2011). Розвиток емоційної складової духовної культури педагога. *Естетика і етика педагогічної дії: збірник наук. праць Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України; Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка*, 1.84-93.
47. *Психологічна енциклопедія* (2006). Київ: Академвидав.
48. Ришко, Г. (2014). *Психологічні особливості розвитку стресостійкості у науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів*. (дис. ... канд. психол. наук). Київський ун-т ім. Б. Грінченка, Київ
49. Рогачова, Т. (2016). Психологічні проблеми студентів на першому році навчання у ВНЗ: причини виникнення та можливості подолання. *Психологія і особистість*, 2(2), 228-236.
50. Сергєєва, І.В. (2003). *Особливості емоційної регуляції професійної діяльності вчителя в напружених ситуаціях*. (автореф. дис. ... канд. психол. наук). Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ.
51. Склень, О.І. (2008). *Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України*. (дис. ... канд. психол. наук). Харків.
52. Скрипник Т. В. *Феноменологія аутизму: монографія*. Київ: Фенікс, 2010. 368 с.

53. Сухомлинский, В.А. (1984). *Сто советов учителю*. Київ: Радянська школа.
54. Царенко, Л. (Ред.). (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи* : Навч. посіб. (Т. 2.). Київ: ОБСЄ.
55. Шапар, В.Б. (2005). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків: Прапор.
56. Шебанова, В.І. (2011). Копінг-поведінка і механізми подолання стресу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 26 (29), 289–296.